

zenlenmiş bir hadis kitabı olduğu anlaşıl-
lan ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilin-
meyen bu eserin Kettânî'nin ona nisbet
ettiği *el-Muşannef*'le aynı eser olması
ihtimal dahilindedir (*er-Risâletü'l-müsteş-
rafe*, s. 40).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 282; Buhârî, *et-Tâ-
rîhu'l-kebir*, III, 23; İclî, *eş-Şikâat*, s. 131; İbn Ku-
teybe, *el-Ma'ârif*, s. 503; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh
ve't-ta'dil*, III, 140-142; İbnü'n-Nedîm, *el-Fih-
rist*, s. 283; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 249-257; İb-
nü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâlî's-Sahîhayn*,
Beyrut 1405, I, 103; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*,
X, 254-258; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 364-
365; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 257-269; Ze-
hebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, VII, 444; a.mlf., *Mizâ-
nû'l-i'tidâl*, I, 590-595; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm:
sene 161-170*, s. 144-152; İbnü'l-Cezerî, *Gâye-
tü'n-nihâye*, I, 258; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Teh-
zîb*, III, 11, 16; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 548-
549; Kettânî, *er-Risâletü'l-müsteşrafe*, s. 40.

TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMMÂD b. ZEYD

(حماد بن زيد)

Ebû İsmâîl Hammâd b. Zeyd
b. Dirhem el-Ezrak el-Ezdî
(ö. 179/795)

Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

Kaynakların çoğuna göre 98 (717) yı-
linda dünyaya geldi. 99 (718) veya 97'de
(716) doğduğuna dair rivayetler de var-
dır. Dedesi Dirhem Sicistanlı esirlerden
olup babası Zeyd de Ebû Cerîr Hâzîm b.
Hâzîm'in kölesiydi. Hâzîm ölünce oğulları
onu âzat ettiler. Ezdî nisbesini, mevlâsı
olduğu ailenin Ezdoğulları'na mensubi-
yeti sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. Ay-
rıca Cehdamî nisbesiyle de zikredilmesi,
Basra'da bulunan ve Cehdamîler'e nis-
betle anılan bir mahallede oturması veya
Cehdamîler'in Ezdoğulları'nın bir kolunu
teşkil etmesiyle açıklanabilir. "Ezrak" la-
kabını ise görmeyen gözlerine beyaz ren-
gin hâkimiyeti dolayısıyla almış olmalı-
dır.

Sâbit el-Bünânî, Eyyüb es-Sahtiyânî,
Enes b. Sîrîn, Amr b. Dînâr gibi tâbiî nes-
linin ileri gelenlerinden hadis tahsil eden
Hammâd b. Zeyd bunlardan Eyyüb'un
ders halkasına yirmi yıl devam etti. Kı-
râat-i seb'a imamlarından olan Âsım b.
Behdele, Ebû Ma'bed İbn Kesîr ve Ebû
Amr b. Alâ'dan bazı kıraat vecihlerini ri-
vayet etti. Kendisinden de hocalarından
İbrâhîm b. Ebû Able, Süfyân es-Sevrî ve
Şu'be b. Haccâc ile Süfyân b. Uyeyne, Ab-
dullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Ab-

durrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî ha-
dis, Şeybe b. Amr b. Meymûn el-Missîsî
kıraat rivayet ettiler. Hammâd'ın rivayet-
leri *Kütüb-i Sitt'e*'de yer almıştır.

Hammâd b. Zeyd'in gözlerini ne za-
man kaybettiği bilinmemektedir. Yahyâ
b. Maîn, Eyyüb es-Sahtiyânî'den sadece
Hammâd'ın hadis yazdığını söylemiş, İbn
Hacer el-Askalânî de bu bilgiye dayana-
rak onun doğuştan kör olmadığı ve ha-
yatının belli bir döneminden sonra göz-
lerini kaybettiği neticesini çıkarmıştır.
Zehebî bunun hayatının sonlarına doğ-
ru meydana geldiğini belirtirse de İbn
Hibbân, âmâ olması sebebiyle bütün ha-
disleri ezberden okuyarak rivayet etti-
ğini söylediğine göre körlüğün ona daha
erken yaşlarda âriz olduğu anlaşılma-
ktadır.

İbn Sa'd ve Ebû'l-Hasan el-İclî, ezberin-
de 4000 kadar hadis bulunduğunu ve ri-
vayetlerinde tedlîs* yapmadığını belirt-
tikleri Hammâd b. Zeyd'i sika olarak de-
ğerlendirmiş, Abdurrahman b. Mehdî,
sünneti ve fikhî ondan daha iyi bilen bir
kimseyi görmediğini söylemiştir. Yahyâ
b. Maîn de Eyyüb es-Sahtiyânî'den gelen
en sağlam rivayetlerin Hammâd'ın ri-
vayetleri olduğunu kaydetmiştir. Süfyân es-
Sevrî'nin, kendisine Şu'be b. Haccâc'ın
vefat haberi ulaşınca onun yerini ancak
Hammâd b. Zeyd'in doldurabileceğini
söylemesi de Hammâd'ın ilmî şahsiyeti-
nin belirlenmesi açısından önem arz-
etmektedir. Hammâd'ın Basra'daki ilmi it-
barı Süfyân es-Sevrî'nin Kûfe'de, Mâlik b.
Enes'in Hicaz'da, Evzâî'nin Şam'daki iti-
barına denk tutulmuş ve bunlar o devrin
meşhur dört imamı olarak birlikte zikre-
dilmişlerdir.

Osmâniyye'den sayılan Hammâd b.
Zeyd, Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha fa-
ziletli olduğunu iddia etmeyi doğru bul-
madığını söylemiş, hatta bunun Hz. Os-
man'a biat eden ashâbî ihanetle suçla-
mak anlamına gelebileceğini ileri sürmü-
ştür. Diğer taraftan Hammâd'ın Ebû Ha-
nîfe hakkında olumsuz bir tavır ortaya
koyduğu, onun sünneti yıkmak için hadis-
leri birbiriyle karşılaştırmaya kalktığını
söylediği rivayet edilmiştir.

Bazı âlimler, "Hammâdeyn" olarak anı-
lan Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'le Ham-
mâd b. Seleme b. Dînâr'ı mukayese et-
mişler, genelde Hammâd b. Zeyd'ın ha-
diste daha sağlam ve güçlü, Hammâd b.
Seleme'nin ise daha dindâr bir kişi oldu-
ğunu belirtmişlerdir. Aralarındaki farkı
dirhemle dinar arasındaki farka benze-

ten görüş de aynı anlayışla yorumlanmış-
tır. Öte yandan iki Hammâd, pek çok ho-
cadan müştereken rivayette bulunduğu
gibi her ikisine de talebe olmuş muhad-
disler vardır. Bundan dolayı, bazı râvilerin
kendilerinden hadis rivayet ederken baba
adlarını zikretmemeleri seneddeki Ham-
mâd'ın kimliğinin belirlenmesini zorlaştı-
rmıştır. Bu durumda senedde yer alan
Hammâd -başka bir karine de yoksa- ge-
nellikle Hammâd b. Seleme olarak takdir
edilmiş ve hadisin Müslim'in şartına uy-
gun olduğuna dikkat çekilmiştir. Çünkü
Müslim her iki Hammâd'ın rivayetlerine
eş-Şahîh'inde yer vermiştir.

Hammâd b. Zeyd 19 Ramazan 179'da
(6 Aralık 795) vefat etti; cenaze namazı
Basra Valisi İshak b. Süleyman b. Ali el-
Hâşimî tarafından kıldırıldı. Bu tarih 17
Ramazan 177 (26 Aralık 793) olarak da
zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 286-287; Buhârî,
et-Târîhu'l-kebir, III, 25; İbn Kuteybe, *el-Ma'â-
rif* (Ukkâşe), s. 502-503; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh
ve't-ta'dil*, I, 176-183; III, 137-139; İbn Hibbân,
eş-Şikâat, VI, 217-219; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI,
257-267; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 121; Mizzî, *Teh-
zîbü'l-Kemâl*, VII, 239-252; Zehebî, *A'lâmü'n-
nübelâ'*, VII, 456-466; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*,
I, 228-229; Safedî, *Nektü'l-himyân* (nşr. Ahmed
Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 147-148; İbn
Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* (nşr. Nû-
reddin İtr), Dımaşk 1390/1978, I, 189-192; İb-
nü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 258; İbn Ha-
cer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 9-11; Ch. Pellat, "İbn
Dirham", *EP Suppl.* (İng.), s. 384.

TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMMÂDÎ

(الحمادى)

Muhammed b. Mâlik b. Ebi'l-Fezâil
el-Hammâdî el-Yemânî
(ö. 470/1077 [?])

Bâtînilik hakkında
yazdığı eserle tanınan
Yemenli Sünnî âlim
(bk. KEŞFÜ ESRÂRÎ'L-BÂTİNİYYE).

HAMMÂDİLER

(بنو حماد)

1015-1152 yılları arasında
Merkezî Mağrib'de hüküm süren
bir Berberî hânedanı.

Adını kurucusu Hammâd b. Bulukkin
b. Zîrî'den alır. Fâtımîler'in 362 (972) yı-
linda geri çekilmesinden sonra Mağrib'in
idaresi, yine bu devletin himayesinde ol-